

اقتصاد مقاومتی: افزایش تاب‌آوری و کاهش آسیب‌پذیری

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۱۹

حسین امیری*

محمد حسین کریم**

چکیده

یکی از موضوعات بسیار مهم در اقتصاد کلان، ثبات و پایداری در اقتصاد است. در دنیایی که ارتباطات، پیچیدگی‌ها و سرعت تغییرها در حال افزایش است، نظام‌های اقتصادی و اجتماعی با مخاطره‌های بیرونی و خارج از اختیار روبه‌رو هستند که قابلیت پیش‌بینی پایینی دارند و دانش بشر درباره آثار و پیامدهای آنها اندک است؛ بنابراین یکی از دغدغه‌های اصلی اقتصاددانان و سیاست‌مداران بازگرداندن اقتصاد کشورها به شرایط ثبات و پایداری می‌باشد که لازمه داشتن رشد اقتصادی پایدار است. پس تحقق رشد پایدار در دنیایی که به‌شدت در حال تلاطم و تغییر است، مستلزم شناخت و به‌کارگیری ابزارهای جدید می‌باشد. بهترین راه رویارویی با این مخاطره‌ها، ارتقای تاب‌آوری ملی و کاهش آسیب‌پذیری است. تاکنون برداشت‌های متفاوتی از اقتصاد مقاومتی شده است. در مقاله پیش‌رو با بررسی دیدگاه‌های گوناگون در این باره به بررسی مفهوم اقتصاد مقاومتی در تطبیق با ادبیات تاب‌آوری اقتصادی پرداخته شد و نشان داده شد که اقتصاد مقاومتی راهبردی اقتصادی برای مقاوم‌سازی به معنای فعالانه آن است و منظور از اقتصاد مقاومتی فقط مقاوم‌سازی نقاط آسیب‌پذیر اقتصادی و با پافشاری بر جنگ اقتصادی یا رویارویی با تهدیدهای خارجی نیست بلکه دو جنبه اصلی دارد: الف) کاهش آسیب‌پذیری؛ ب) افزایش تاب‌آوری.

واژگان کلیدی: اقتصاد مقاومتی، افزایش تاب‌آوری، کاهش آسیب‌پذیری.

طبقه‌بندی JEL: E32, H12

Email: hossienamiri@gmail.com.

*. استادیار دانشگاه خوارزمی.

Email: karimsistani482@gmail.com.

**دانشیار دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول).

مقدمه

تحقق رشد پایدار در دنیای به شدت متلاطم و متغیر مستلزم شناخت و استفاده از ابزارهای جدید علمی است. امروزه شناخت مخاطره‌ها و ریسک‌ها در حوزه اقتصادی، اجتماعی، جغرافیای سیاسی، فناوری و زیست‌محیطی برای هر کشوری به‌عنوان یک پیش‌نیاز برای تحقق رشد پایدار پیشنهاد شده است. بررسی تجربه‌های کشورهای نشان می‌دهد که برخی از آن‌ها در رویارویی با ریسک‌ها و شوک‌های بیرونی تاب‌آور بوده و قابلیت تحمل و عبور از این شوک‌ها را با کمترین هزینه دارند اما در برخی دیگر این تاب‌آوری مشاهده نمی‌شود. در این بین ایران نیز کشوری است که همواره در معرض شوک‌های گوناگون درونی و بیرونی قرار دارد که در برخی از موارد اثرهای بسیار بدی بر اقتصاد گذاشته است. اقتصاد مقاومتی ایده‌ای بود که به‌منظور رویارویی با شوک‌های بیرونی به‌وسیله مقام معظم رهبری مطرح شد. با توجه به اینکه با گذشت زمان، مفهومی علمی رفته‌رفته دقیق‌تر و جزئی‌تر می‌شوند، لازم است با نگاهی کارشناسانه و با هدف اجرایی کردن اقتصاد مقاومتی، به بیان معنای دقیق‌تری از این مفهوم پرداخته شود؛ به‌طوری که تمایز آن از مفهومی‌هایی مانند: اقتصاد بومی، اقتصاد پویا و ... مشخص شود. عدم توجه به این امر و مترادف فرض کردن اقتصاد مقاومتی با مفهومی‌های پیش‌گفته، سرنوشتی به جز فراموشی این هدف مهم نخواهد داشت. البته گفتنی است که مفهومی‌های پیش‌گفته بی‌گمان با یکدیگر هم‌پوشانی و تعامل خواهند داشت و کسی منکر این امر نیست اما خلاصه کلام این می‌باشد که در جهت پیاده‌سازی اقتصاد مقاومتی، توجه به معنای دقیق آن امری ضروری است. *پژوهش‌های علمی و مطالعات فرسنگی*

در مطالعه‌ها، چهار برداشت متفاوت از اقتصاد مقاومتی وجود دارد. در برداشت نخست، اقتصاد مقاومتی با اقتصاد اسلامی همسان در نظر گرفته می‌شود (نظری، ۱۳۹۳). از ویژگی‌های اقتصاد اسلامی، اخلاق است. با توجه به اینکه اقتصاد وسیله‌ای برای رسیدن به هدف‌های متعالی اسلام است؛ بنابراین اقتصاد مقاومتی ره‌یافتی از اقتصاد اسلامی می‌باشد که الزام‌های آن به‌طور کامل مطابق با اصول اخلاق اسلامی است (ارژنگ و دهقان، ۱۳۹۳).

در برداشت دوم اقتصاد مقاومتی، رویکردی تحریم‌محور است. در حقیقت از دید آن‌ها اقتصاد مقاومتی چیزی بیشتر از اقتصاد تحریمی نیست.

در برداشت سوم، اقتصاد مقاومتی را اقتصاد تاب‌آور معرفی می‌کنند. در سال‌های اخیر واژه تاب‌آوری به‌صورت روزافزونی به‌وسیله صاحبان کسب‌وکار، جوامع حرفه‌ای و دولت‌ها برای بهبود توانایی برای پاسخ و بازیابی سریع از بلایای طبیعی و حملات تروریستی استفاده شده است.

در برداشت چهارم اقتصاد مقاومتی معادل اقتصاد ریاضتی است. ریاضت اقتصادی را می‌توان به مثابه بن‌بست اقتصادی در نظر گرفت. از این دید اقتصاد مقاومتی با ریاضت اقتصادی متفاوت است. اقتصاد مقاومتی امری پویا، فعال، درازمدت و هجومی است اما ریاضت اقتصادی یا مقاومت اقتصادی امری کوتاه‌مدت، انفعالی، بخشی و مربوط به شرایط بحرانی جامعه است (قربی، ۱۳۹۵).

اقتصاد ایران نیز از سال ۱۳۸۹ در معرض دور جدیدی از شوک‌های تحریمی برون‌زا، آگاهانه و هوشمند به نام تحریم قرار گرفته است؛ بر مبنای استدلال منطقی و براساس اظهارهای مقام‌های تحریم‌کننده و نیز اقتصاددانان داخلی، به‌طور عمده نقاط آسیب‌پذیر اقتصاد ایران تحت هجمه تحریم‌ها قرار گرفته‌اند؛ طبق این استدلال و براساس حقایق آشکارشده، مقاوم‌سازی اقتصاد ایران و رفع آسیب‌پذیری‌ها در مقام نظر، آسان‌تر شده و در این میان، داشتن عزم و اراده جدی، شرط لازم و کافی است.

در مقاله پیش‌رو ضمن بررسی ادبیات اقتصاد مقاومتی به لحاظ مفهومی ادبیات مربوط به تاب‌آوری و آسیب‌پذیری اقتصادی بررسی می‌شود. برای این منظور در بخش دوم، پیشینه تحقیق به تفکیک مطالعه‌های داخلی و خارجی بررسی خواهد شد. در بخش سوم مبنای نظری تحقیق و الگوهای ارائه‌شده درباره آسیب‌پذیری و تاب‌آوری بحث شده است. بخش بعدی به ارتباط بین اقتصاد مقاومتی با شاخص‌های آسیب‌پذیری و تاب‌آوری اختصاص دارد و سرانجام بخش واپسین مقاله به نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادات کاربردی در این باره می‌پردازد.

پیشینه تحقیق

نگارش مقاله‌ها و گزارش‌های گوناگون راجع به مقوله تاب‌آوری و مقاوم‌سازی اقتصاد در نهادها و سازمان‌های معتبر بین‌المللی؛ اولاً، نشان از اهمیت این موضوع دارد؛ ثانیاً، این نکته را یادآوری می‌کند که دغدغه‌ها و مسائل اساسی سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی، به مرور زمان

به دست فراموشی سپرده نمی‌شود. در ادامه به تفکیک مطالعه‌های داخلی و خارجی به بررسی مطالعه‌های انجام‌شده درباره اقتصاد مقاومتی پرداخته می‌شود.

الف) مطالعه‌های داخلی

شعبانی و نخلی (۱۳۹۳) به بررسی مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در ادبیات رایج و در بیان مقام معظم رهبری پرداخته است. در این کار به تمایز میان مؤلفه‌های موجود در ادبیات اقتصادی متعارف که به نوعی به مفهوم اقتصاد مقاومتی شباهت دارد، پرداخته شده است.

فروغی‌زاده (۱۳۹۳) به تبیین مفهومی اقتصاد مقاومتی و نیز شاخص‌سازی اقتصاد مقاومتی پرداخته و با الهام از تعریف تاب‌آوری اقتصادی در ادبیات اقتصادی رایج، به تعریف چند شاخص ترکیبی اقتصاد مقاومتی پرداخته است که عبارت هستند از: تاب‌آوری دولت، تاب‌آوری تجارت خارجی، تاب‌آوری در بخش تولید، تاب‌آوری محیط اقتصاد کلان و تاب‌آوری اجتماعی. وی با استفاده از روش AHP به وزن‌دهی و تعیین میزان اهمیت زیرشاخص‌ها در شاخص‌های ترکیبی پرداخته و تاب‌آوری محیط اقتصاد کلان را به‌عنوان مهم‌ترین شاخص، اولویت‌بندی و سرانجام شاخص‌های اقتصاد مقاومتی را در ایران ارزیابی و سیاست‌هایی برای مقاوم‌سازی اقتصاد ایران ارائه کرده است.

رمضانیان و غیاثوند (۱۳۹۴) به ارزیابی میزان تاب‌آوری اقتصادی طی دوره زمانی ۱۳۷۵-۱۳۹۲ پرداخته است. شاخص تاب‌آوری با استفاده از مطالعه‌های بریگوگلیو و بورمن و همکاران تعریف و اندازه‌گیری شده است. نتیجه‌ها نشان می‌دهد که تاب‌آوری اقتصاد ایران طی دوره مورد بررسی تا سال ۱۳۸۳ روند افزایشی داشته اما از سال ۱۳۹۰-۱۳۸۴ روند نزولی داشته است.

غیاثوند و عبدالشاه (۱۳۹۴) به ارزیابی شاخص‌های تاب‌آوری اقتصادی برای اقتصاد ایران پرداخته است. شاخص‌های اندازه‌گیری تاب‌آوری در دو گروه شاخص‌های سطح ملی و منطقه‌ای دسته‌بندی شده‌اند.

ابونوری و لاجوردی (۱۳۹۵) با ارائه یک الگوی مفهومی، تاب‌آوری اقتصاد ایران را برای دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۱ با استفاده از شاخص ترکیبی برآورد می‌کنند. نتیجه‌ها نشان می‌دهد که برآورد شاخص تاب‌آوری اقتصاد ایران در سال ۱۳۹۱ کمترین مقدار و در سال ۱۳۷۹ بیشترین

مقدار راه داشته است. پایین بودن شاخص تاب‌آوری اقتصادی، نشان‌دهنده آسیب‌پذیری اقتصاد در برابر شوک‌های خارجی است. همچنین نتیجه‌ها نشان می‌دهد که شاخص تاب‌آوری اقتصادی با نرخ رشد تولید ناخالص داخلی ارتباط مستقیمی دارد.

مقتدایی و یاوران بخشایش (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با استفاده از روش دیماتل به تحلیل روابط علی بین شاخص‌های سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی پرداختند. نتیجه‌های این بررسی نشان می‌دهد که اثرگذارترین شاخص در اقتصاد مقاومتی، پدیدساختن هماهنگی در سیاست‌های اقتصاد مقاومتی است و شاخص افزایش تولید داخلی نهاده‌ها و کالاهای اساسی در یک کشور اثرگذارترین عامل نسبت به دیگر عوامل در تحقق سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی است.

ب) مطالعات خارجی

پاتون و جوهانسون (Paton & Johnston, 2001) تاب‌آوری اقتصادی را با استفاده از رویکرد داده - ستانده ریسک‌محور اندازه‌گیری کردند.

روز (Rose, 2004) با به‌کارگیری یک مدل تعادل عمومی قابل محاسبه، تاب‌آوری اقتصادی آب منطقه پورتلند در ایالت اورگان آمریکا در برابر زمین‌لرزه شبیه‌سازی شده با پیش‌فرض ۶/۱ ریشتر و با قطعی آب برای مدت ۹-۳ هفته پیش و بعد از بازسازی را برآورد کردند. آن‌ها نشان دادند که وجود یک سازوکار قیمتی در وضعیت بحرانی می‌تواند در افزایش تاب‌آوری اقتصادی اثرگذار باشد.

بریگولیو (Briguglio, 2004) مفهومی به نام پارادوکس سنگاپور مطرح می‌کند؛ این مفهوم بیان می‌دارد که کشوری مانند سنگاپور در حالی که مجاری آسیب‌پذیری بسیار فراوانی دارد، باز هم در اندیشه افزایش درآمد سرانه بوده و توجهی نسبت به مقاوم‌سازی اقتصاد نمی‌کند. بریگولیو از این بحث نتیجه می‌گیرد که کشورهای دارای آسیب‌پذیری‌های دائمی و ذاتی باید توجه بیشتری به مفهوم مقاوم‌سازی کنند و در معاضه بین رشد حداکثری و مقاوم‌سازی، حد بهینه را برگزینند. به گمان نویسنده، مهمترین مجاری آسیب‌پذیری هر کشور عبارت هستند از: درجه بالای بازبودن اقتصاد (A high degree of economic openness) به طوری که کشور نسبت به شرایط اقتصاد جهانی به‌طور کامل تأثیرپذیر و تحت خطر است. وابستگی به صادرات محدود و عدم متنوع‌سازی، وابستگی به واردات کالاهای استراتژیک از

جمله انرژی و تولیدهای صنعتی که به علت عدم امکان اجرایی سازی سیاست جانشینی واردات تشدید می شود، انزوای اقتصادی، وابستگی به محیط پیرامونی و دوربودن از بازارهای جهانی که به هزینه بالای حمل و نقل و هزینه نهایی می انجامد.

بریگوگلیو و همکاران (۲۰۰۸م) با استفاده از یک مدل سیستمی و شاخص ترکیبی، تاب آوری و آسیب پذیری اقتصادی را برای ۸۶ کشور در بحران مالی ۲۰۰۳-۲۰۰۱م برآورد کردند. براساس دو مؤلفه آسیب پذیری ذاتی و میزان تاب آوری، کشورها به چهار دسته: الف) بدترین مورد (آسیب پذیری ذاتی بالا و تاب آوری پایین)؛ ب) بهترین مورد (آسیب پذیری ذاتی پایین و تاب آوری بالا)؛ ج) خودساخته (Selfmade) (آسیب پذیری ذاتی بالا و تاب آوری بالا)؛ د) پسر ولخرج (Prodigal Son) (آسیب پذیری ذاتی پایین و تاب آوری پایین) تقسیم شده اند.

بورمن و همکاران (Boorman et al, 2013) با استفاده از شاخص ترکیبی و به کارگیری ده مؤلفه و ۵۲ متغیر، تاب آوری پنج گروه از کشورهای توسعه یافته (۳۰ کشور)، اروپای مرکزی و شرقی (۱۳ کشور)، مستقل مشترک المنافع (۸ کشور)، در حال توسعه آسیایی (۱۴ کشور)، شمال و شرق میانه آفریقا (۱۳ کشور)، جنوب صحرای آفریقا (۲۷ کشور) و نیمکره غربی (۲۳ کشور) را در دوره زمانی ۲۰۱۱-۱۹۹۷م برآورد کرده اند.

باتیس و همکاران (Boorman et al, 2014) با به کارگیری الگوریتم «کمترین بیشینه مشترک» تارجان مجموعه ای از متغیرهای سنجش تاب آوری و آسیب پذیری اقتصادی را شناسایی و با استفاده از روش شاخص ترکیبی ساده، تاب آوری و آسیب پذیری اقتصادی کشور سنگاپور را برآورد کردند.

انگیون و باتیس (Boorman et al, 2015) با استفاده از شاخص ترکیبی و به کارگیری ۴۳ متغیر، خالص تاب آوری - آسیب پذیری ۹۵ کشور را برای دوره ۲۰۰۹-۲۰۰۰م محاسبه کردند. نتیجه های این بررسی نشان داد که کشورهای توسعه یافته دارای تاب آوری بالا و کشورهای کمتر توسعه یافته دارای آسیب پذیری بالا هستند.

مبانی نظری

وجود شوک‌های برون‌زای اقتصادی که در غالب موارد خارج از کنترل کشورهاست، باعث می‌شود تا کشورهایی که درجه آسیب‌پذیری آنان بالا می‌باشد، اثرپذیری بیشتری از شوک‌ها داشته و توانایی کمتری در کاهش آثار منفی شوک‌های پیش‌گفته داشته باشند. در برابر، کشورهای برخوردار از سطح بالای تاب‌آوری در رویارویی با شوک‌های برون‌زای اقتصادی، قادر به ترمیم و بازسازی اقتصاد خویش پس از وقوع شوک‌ها هستند. شاید بتوان کاهش آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری را مترادف با اقتصاد مقاومتی قلمداد کرد. همان‌گونه که علم اقتصاد، بهبود شرایط زندگی روزمره مردم را به‌عنوان یکی از اهداف نهایی خود در نظر می‌گیرد، اقتصاد مقاومتی نیز همین راه‌کار را با فرض وجود اقدام‌های خصمانه دشمنان پی‌گیری می‌کند. اهمیت این موضوع به آن انجامیده تا کوشش‌های قابل‌توجهی از سوی برخی محققان و سازمان‌های بین‌المللی به‌منظور معرفی شاخص‌های کارآمد آسیب‌پذیری و تاب‌آوری صورت پذیرد که از جمله مهمترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

آسیب‌پذیری اقتصادی

واژه آسیب‌پذیری برگرفته از واژه لاتین *Vulnerare* به معنای مجروح کردن است که به معنای در معرض آسیب قرارگرفتن و تزلزل و ناپایداری است (Merriam Webster dictionary). این مفهوم از زمانی در ادبیات اقتصادی رواج یافت که مطالعه‌هایی روی برخی از کشورهای کوچک با قدرت اقتصادی پایین و ریسک فراوان - به لحاظ عملکرد اقتصادی - انجام شد. بخش قابل‌توجهی از مطالعه‌های آسیب‌پذیری اقتصادی با استفاده از مشاهده‌های تجربی اثبات می‌کند که به‌طور معمول کشورهای کوچک و به‌ویژه جزیره‌ای، به‌علت درجه بالای آزادی اقتصادی و تمرکز بیش از حد اقتصاد بر روی صادرات، نسبت به دیگر کشورها، بیشتر در معرض آسیب‌پذیری اقتصادی هستند. همین موضوع باعث می‌شود تا شوک‌های خارجی بر اقتصاد این کشورها اثرگذاری بالایی داشته باشند و این حقیقت به یک عدم مزیت بزرگ برای این کشورها بدل شود زیرا ریسک را در فرایندهای رشد این اقتصادها بالا می‌برد (Briguglio et al, 2008). با این حال مشاهده می‌شود بسیاری از کشورهای کوچک به‌رغم اینکه در معرض بسیاری از شوک‌های بیرونی اقتصاد قرار دارند اما سطح بالایی از تولید

ناخالص داخلی سرانه دارند؛ بنابراین وجود شوک‌های برون‌زای اقتصادی که در غالب موارد خارج از کنترل کشورهاست، باعث می‌شود تا کشورهایی که درجه آسیب‌پذیری آنان بالا می‌باشد، اثرپذیری بیشتری از شوک‌ها داشته و توانایی کمتری در کاهش آثار منفی شوک‌های پیش‌گفته داشته باشند. در برابر، کشورهای برخوردار از سطح بالای تاب‌آوری در رویارویی با شوک‌های برون‌زای اقتصادی، قادر به ترمیم و بازسازی اقتصاد خویش پس از وقوع شوک‌ها هستند.

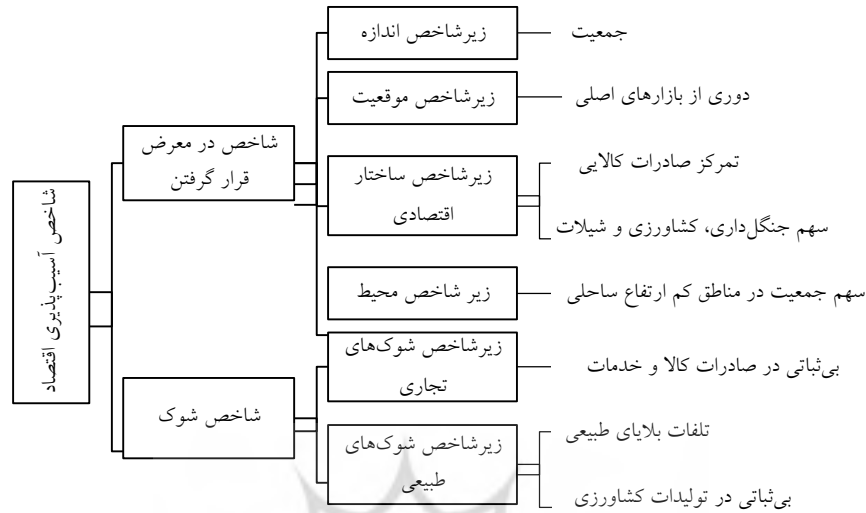
بنابراین آسیب‌پذیری اقتصادی بیانگر ویژگی‌های ذاتی، پایدار یا شبه پایدار یک کشور است که آن کشور را در معرض درجه بالایی از شوک‌های اقتصادی خارج از کنترل قرار می‌دهد (Briguglio & Galea, 2003). در وضعیت معمولی، ممکن است اقتصاد کشورهای گوناگون از نظر متغیرهای کلان اقتصادی مانند: نرخ رشد، نرخ تورم، نرخ بیکاری و ... در وضعیت مطلوبی قرار داشته باشند؛ اما همزمان در رویارویی با شوک‌ها و نوسان‌های بیرونی و غیرقابل کنترل مانند: تحولات اقلیمی، تحولات زیست‌محیطی یا نوسان‌های ناشی از مشکلات ساختار اقتصاد جهانی دچار شکنندگی بالایی بوده و در اصطلاح آسیب‌پذیرتر باشند.

اهمیت این موضوع به آن انجامیده است تا کوشش‌های قابل توجهی از سوی برخی محققان و سازمان‌های بین‌المللی به منظور معرفی شاخص‌های کارآمد آسیب‌پذیری و تاب‌آوری صورت پذیرد که از جمله مهمترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

۱. شاخص آسیب‌پذیری اقتصادی سازمان ملل

شاخص آسیب‌پذیری اقتصادی سازمان ملل، آسیب‌پذیری ساختاری کشورها را نسبت به شوک‌های برون‌زای اقتصادی و محیطی اندازه‌گیری می‌کند. هر چه اندازه این شاخص برای یک کشور کمتر باشد، بهتر بوده و به این معناست که آن کشور سطح آسیب‌پذیری کمتری را دارد. شاخص پیش‌گفته از هشت مؤلفه تشکیل شده است که هر یک در زیرشاخص‌های گوناگونی قرار دارند و زیرشاخص‌های یادشده نیز در دو شاخص اصلی «در معرض (شوک) قرارگرفتن» - هر چه بیشتر باشد، آسیب‌پذیری کمتر است- و «اندازه شوک» - هر چه کمتر باشد، آسیب‌پذیری کمتر است- جای دارند که همگی با هم تشکیل شاخص آسیب‌پذیری اقتصادی را می‌دهند.

نمودار ۱: شاخص آسیب‌پذیری سازمان ملل

۲. شاخص آسیب‌پذیری بریگوگلیو و همکاران

بریگوگلیو و دیگران (۲۰۰۸م) در مطالعه خود نشان دادند که اثرپذیری یک کشور از شوک‌های بیرونی اقتصاد از برخی ویژگی‌های اقتصاد آن کشور سرچشمه می‌گیرد. برخی از این ویژگی‌ها عبارت هستند از: الف) درجه بازبودن اقتصاد؛ ب) میزان وابستگی اقتصاد به درآمدهای صادراتی ناشی از چند محصول خاص؛ ج) وابستگی به واردات کالاهای استراتژیک که شاخص آسیب‌پذیری کل از میانگین ساده مؤلفه‌های پیش‌گفته محاسبه شده است.

جدول ۱: مؤلفه‌های شاخص آسیب‌پذیری بریگوگلیو و همکاران

ردیف	مؤلفه‌های آسیب‌پذیری	توضیحات
۱	درجه بازبودن اقتصاد	درجه بالای بازبودن اقتصاد باعث می‌شود که یک کشور از شرایط بیرونی اقتصاد که بر آن‌ها هیچ کنترل مستقیمی ندارد اثرپذیری بالایی داشته باشد
۲	میزان وابستگی اقتصاد به درآمدهای صادراتی ناشی از چند محصول خاص	وابستگی یک کشور به صادرات طیف محدودی از کالاهای و خدمات، ریسک فقدان تنوع صادراتی را افزایش می‌دهد و باعث افزایش آسیب‌پذیری اقتصادی ناشی از بازبودن اقتصاد می‌شود
۳	وابستگی به واردات کالاهای استراتژیک	ممکن است واردات کالاهای استراتژیک به‌علت هزینه‌های بالای واردات یا محدودیت‌های دسترسی اعمال‌شده از سوی شریکان خارجی قطع شود و آن‌گاه کشور واردکننده با مشکلات عدیده‌ای که خارج از کنترل وی است روبه‌رو شود

۳. شاخص آسیب پذیری اتکینز

اتکینز و همکاران (Atkins et al, 1998) از روش رگرسیون به منظور محاسبه شاخص آسیب پذیری استفاده کرد. وی بی ثباتی تولید ناخالص داخلی را به عنوان نماینده آسیب پذیری در نظر گرفت سپس این متغیر را بر آزادی اقتصادی (نسبت صادرات کالاها و خدمات غیرعامل به تولید ناخالص داخلی)، فقدان تنوع (شاخص تنوع آنکتاد درباره صادرات) و اثر بلایای طبیعی (نسبتی از جمعیت که از بلایای طبیعی متأثر شده اند) رگرس کرد و عدد ضریب هر یک از این متغیرها را به عنوان وزنی برای میانگین گیری از مؤلفه های آسیب پذیری به کار برد.

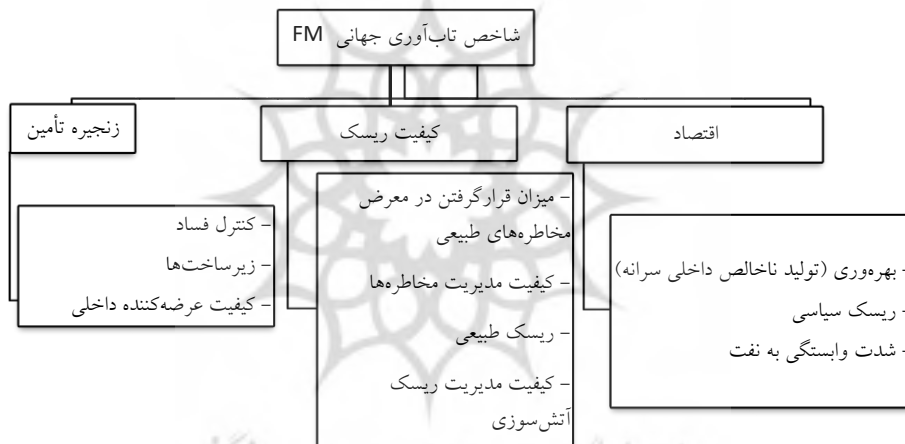
شاخص های تاب آوری

تاب آوری معادل واژه انگلیسی Resilience است. در فرهنگ لغت، این کلمه، خاصیت کشسانی، بازگشت پذیری و ارتجاعی معنا شده است. این واژه را قابلیت ارتجاع، فنریت، جهنگی، کشسانی، برگشت پذیری، انعطاف پذیری و ترمیم پذیری نیز ترجمه کرده اند. برای اندازه گیری میزان تاب آوری در برابر مخاطره های برونزا، کشور به عنوان یک نظام در نظر گرفته می شود که دربرگیرنده زیرسیستم هاست. چندین روش برای سنجش تاب آوری این زیرسیستم ها به ویژه در جایی که با اقتصاد یا زیست بوم اقتصادی مرتبط می شوند، موجود است اما آنچه یک نظام اقتصادی را تاب آور می سازد، متفاوت از آن چیزی است که به یک نظام زیست محیطی چنین قابلیت را می دهد چه از نظر تهدیدها و مخاطره ها و چه از لحاظ ارتباط های درونی با دیگر نظام ها. از این رو، اصطلاح تاب آوری ممکن است به پدیده های رفتاری در علوم مهندسی، فیزیولوژی، محیط زیست، رفتار انسان، علوم اقتصادی و ... در دامنه وسیعی از موقعیت ها اطلاق شود (Agaibi & Wilson, 2005). اما در اقتصاد، تاب آوری به توانایی یا ظرفیت یک کشور در رویارویی با شوک های معکوس اطلاق می شود (Bates et al, 2014). شاخص های گوناگونی به منظور اندازه گیری تاب آوری وجود دارد که در این جا چهار مورد از مهمترین شاخص ها بررسی می شود.

۱. شاخص تاب‌آوری FM

مؤسسه Oxford Metrica مؤسسه‌ای تحلیلی و مشورتی غیروابسته است که به انجام تحقیق‌هایی درباره ریسک و عملکرد مالی می‌پردازد. مؤسسه پیش‌گفته، هر ساله شاخص تاب‌آوری جهانی FM را منتشر می‌سازد. شاخص پیش‌گفته به ارزیابی تاب‌آوری کسب‌وکار کشورها در رویارویی با اختلال در زنجیره تأمین (supply chain) اختصاص دارد. شاخص تاب‌آوری FM، مقیاسی ساده از تاب‌آوری است و در ترکیب با دیگر اطلاعات، راهنمایی برای ریسک زنجیره تأمین شمرده می‌شود که در نمودار ۲، ساختار این شاخص آورده شده است (گزارش سال ۲۰۱۴م مؤسسه Oxford Metrica).

نمودار ۲: چارچوب شاخص تاب‌آوری جهانی FM

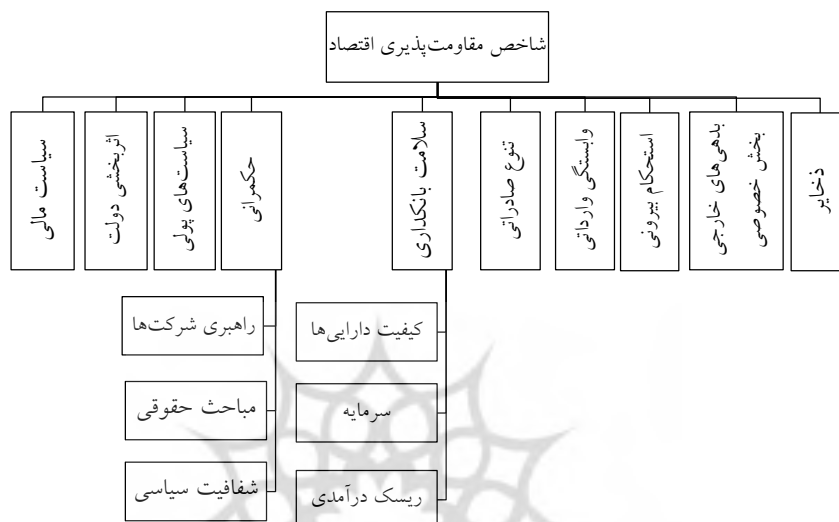

۲. شاخص تاب‌آوری گروه پژوهشی سنتینتال (Centinental Resilience Index)

بورمن و همکاران (Boorman et al, 2013) به منظور ساخت شاخص تاب‌آوری ۵۲ متغیر را در ده زیرشاخص با یکدیگر ترکیب کردند. در مطالعه آنان، شاخص مقاومت‌پذیری اقتصادی افزون بر عناصر سلامت مالی و سیاست‌های اقتصاد کلان، عناصر ساختاری و نهادی نیز لحاظ شد و با ترکیب این دو گروه از عناصر دیدی ترکیبی از تاب‌آوری ارائه دادند. در سامانه نمره‌دهی در مطالعه بورمن و همکاران، عدد ۱۰۰ نشان‌دهنده میانگین وزنی تمام

مشاهده‌هاست و عددهای زیر (بالای) ۱۰۰ برای یک کشور این معنا را می‌دهد که این کشور بدتر (بالتر) نسبت به مقدار جهانی است.

نمودار ۳: متغیرها و زیرشاخص‌های تاب‌آوری بورمن و همکاران

۳. شاخص تاب‌آوری سازمان ملل و بانک توسعه آسیایی

سازمان ملل و بانک توسعه آسیایی (United Nations and Asian Development Bank, 2012) به انتشار گزارشی با عنوان رشد سبز، منابع و تاب‌آوری پرداختند. در این گزارش، فاکتورهای اساسی سازنده تاب‌آوری به صورت زیر تعریف شدند:

استحکام (Robustness): توانایی یک نظام در تاب‌آوردن در برابر اختلال‌های بیرونی بدون آنکه در عملکرد آن، زیان قابل توجهی مشاهده شود، استحکام نامیده می‌شود که عوامل اثرگذار بر آن عبارت هستند از:

- الف) دسترسی به موجودی سرمایه (همه انواع آن)؛
- ب) توسعه زیرساخت‌ها (به‌عنوان مثال، سامانه توزیع انرژی)؛
- ج) توزیع برابر درآمد؛
- د) طبیعت و تنوع روابط میان اقتصاد، اجتماع و نظام‌های زیست‌محیطی.

افزونگی (Redundancy): به میزانی که نظام‌های گوناگون می‌توانند نیازهای اساسی مشابه را به‌منظور دستیابی به هدف‌های مشابه هم‌پوشانی کنند، افزونگی گفته می‌شود. در

حقیقت، در صورتی که زیرساخت‌ها و نهادهای حساس یک کشور طوری طراحی شوند که برای دستیابی به هدف‌ها و مقاصد؛ برخوردار از طیفی از روش‌ها، سیاست‌ها، راهبردها و خدمات هم‌پوشان باشند، احتمال فروپاشی کشور در تنش یا از کار افتادن برخی زیرساخت‌ها کاهش می‌یابد. از جمله عوامل اثرگذار بر افزونگی عبارت هستند از:

الف) تنوع ژنتیکی و زیست‌محیطی؛

ب) ناهمگونی طبیعی (Landscape)؛

ج) تنوع و افزونگی نهادها.

پرتدبیری (Resourcefulness): توانایی تشخیص، اولویت‌بندی و برگزیدن راه‌حل به‌منظور حل مشکلات، پرتدبیری نامیده می‌شود. در حقیقت، پرتدبیری به معنای سازگاری با بحران، انعطاف در پاسخ‌دهی و در صورت امکان، تبدیل موقعیت‌های منفی به موقعیت‌های مثبت است. در حالت کلی، پرتدبیری به معنای آن است که چنانچه نهادها و نظام حکمرانی به چالش کشیده شوند و در عملکرد آن‌ها اختلال پدید آید، چنانچه صنایع و اجتماعات از ظرفیت بالای خود سازمان‌دهی برخوردار باشند، قادر خواهند بود به‌صورت خودجوش، واکنش نشان داده و با چالش‌ها و نااطمینانی‌های پدید آمده رویارویی کنند. مهمترین عوامل اثرگذار بر پرتدبیری عبارت هستند از:

الف) وجود نهادهایی که قدرت را میان گروه‌های ذی‌نفع متعادل سازند؛

ب) وجود نهادها و شبکه‌هایی که به آموزش و ذخیره دانش و تجربه‌ها بپردازند؛

ج) وجود نهادهایی که انعطاف‌پذیری در حل مشکلات را پدید آورند؛

د) فرصت‌های خودسنجی و تغییر و مدیریت نهادها و عملکرد.

۴. شاخص تاب‌آوری بریگوگلیو و دیگران

بریگوگلیو و دیگران در مطالعه‌ای تحت عنوان معرفی و اندازه‌گیری تاب‌آوری اقتصادی به معرفی و اندازه‌گیری شاخص تاب‌آوری اقتصادی برای برخی از کشورها کردند. آن‌ها در مطالعه پیش‌گفته، اجزای شاخص تاب‌آوری اقتصادی پیشنهادی خود را «ثبات اقتصاد کلان»، «کارایی بازار اقتصاد خرد»، «حکمرانی خوب» و «توسعه اجتماعی» عنوان کردند.

جدول ۲: اجزای شاخص تاب‌آوری پذیری بریگوگلیو و همکاران

ردیف	زیرشاخص‌های تاب‌آوری	متغیرهای تشکیل‌دهنده
۱	ثبات اقتصاد کلان	- نسبت بودجه مالی به تولید ناخالص داخلی - مجموع نرخ تورم و نرخ بیکاری - نسبت بدهی خارجی به تولید ناخالص داخلی
۲	کارایی بازار اقتصاد خرد*	- تسلط بخش خصوصی بر صنعت بانکداری - اندازه‌ای که بانک‌های خارجی اجازه رقابت در بازار را دارند - اعتبار عرضه‌شده برای بخش خصوصی - کنترل نرخ بهره به‌وسیله بازار اعتبار
۳	حکمرانی خوب	- استقلال قضایی - بی‌طرفی دادگاه‌ها - حمایت از حقوق مالکیت فکری - دخالت نظامی در قوانین - نظام سیاسی و یکپارچگی نظام قضایی
۴	توسعه اجتماعی	- شاخص سلامت و آموزش مورد استفاده در محاسبه شاخص توسعه انسانی

۵. شاخص آژانس توسعه بین‌المللی امریکا

آژانس توسعه بین‌المللی امریکا (United States Agency for International Development) (USAID) تاب‌آوری را توانایی مردم، خانوارها، جوامع، کشورها و نظام‌ها برای تسکین، وفق‌دادن و بهبود پیدا کردن از شوک‌ها و تنش‌ها تعریف می‌کند که این توانایی‌ها به کاهش آسیب‌پذیری و تسهیل رشد فراگیر می‌انجامد.

برای تجزیه و تحلیل تاب‌آوری، ده عامل تاب‌آوری شامل مشروعیت و اثربخشی نهادها، در دسترس بودن، کارایی، تنوع و فراوانی منابع و شبکه‌ها و اتصالات، نگرش‌ها و هنجارها، نوآوری و حافظه نهادی، در سه گروه نهادها، منابع و تسهیل‌کننده‌های تطبیقی طبقه‌بندی می‌شوند. نهادها قوانین و مقرراتی را ارائه می‌کنند که جوامع را حکمرانی می‌کنند. منابع، دارایی‌های ملموس در دسترس برای آنهاست و تسهیل‌کننده‌های تطبیقی، عناصر غیرملموس سرمایه و الگوهای اجتماعی هستند که محیط مناسبی را برای تاب‌آوری پدید می‌آورند تا

*. بریگوگلیو و همکاران در مطالعه سال ۲۰۰۶م تحت عنوان مفهوم سازی و اندازه‌گیری تاب‌آوری اقتصادی کارایی بازار اقتصاد خرد را تابع اندازه دولت و آزادی تجارت بین‌الملل عنوان کرده بودند.

پس از وقوع شوک‌ها، اقتصاد جهش بهتری داشته باشند؛ برای مثال، شبکه‌ها و اتصالاتی گره‌هایی را در جامعه و بین نهادهای دولتی و اجتماعی پدید می‌آورند. هر چه که مردم آن جامعه و گروه‌های اجتماعی و دولت بیشتر به هم متصل و متحد باشند، بهتر می‌توانند در برابر شوک‌ها مقاومت کنند و راه‌های جدیدی برای تعدیل شرایط پیدا کنند.

عوامل تاب‌آوری در نظام‌های گوناگونی مطالعه می‌شوند که یکی از مرسوم‌ترین دسته‌بندی‌های نظام‌ها، طبقه‌بندی پنج‌گانه (سیاسی، امنیتی، اقتصادی، اجتماعی و محیطی) است که در مطالعه‌های دیگر نیز به چشم می‌خورد. روش به‌کارگیری این چارچوب بر پایه تجزیه و تحلیل سه مرحله‌ای است: نخستین گام، تجزیه و تحلیل محتوایی است که به وسیله تجزیه و تحلیل عاملی زیرنظام‌ها دنبال شده و با تجزیه و تحلیل تاب‌آوری به پایان می‌رسد. جدول سه اجزای سه گام ساخت شاخص تاب‌آوری را نشان می‌دهد.

جدول ۳. مراحل سه‌گانه ساخت شاخص تاب‌آوری USAID

تجزیه و تحلیل محتوایی	۱. سابقه کشور ۲. تعریف جوامع ۳. تجزیه و تحلیل قرارگرفتن جامعه در معرض شوک‌ها و تنش‌ها
تجزیه و تحلیل عاملی	۱. بیان ریاضی پرسش‌های مشخصی برای زیرنظام‌ها ۲. گردآوری داده‌ها ۳. ترکیب داده‌ها ۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها
تجزیه و تحلیل تاب‌آوری	۱. تجزیه و تحلیل شوک بین‌بخشی و اثر محرک تنش‌زا ۲. تجزیه و تحلیل جامع چگونگی در معرض شوک قرارگرفتن و عوامل تاب‌آوری جهت مشخص کردن تاب‌آوری نسبی زیرنظام ۳. تجزیه و تحلیل اینکه تا چه حد زیرنظام‌ها توانایی تسکین، تطبیق و بازیابی در برابر شوک‌ها و تنش‌ها را دارند

نسبت اقتصاد مقاومتی با آسیب‌پذیری و تاب‌آوری

در چند سال اخیر، اصطلاح اقتصاد مقاومتی به ادبیات اقتصادی کشور اضافه شده است. این اصطلاح نخستین بار از سوی مقام معظم رهبری در شهریور سال ۱۳۸۹ مطرح شد. وی با تکیه بر دو علت فشار اقتصادی دشمنان و آمادگی کشور برای جهش، اقتصاد مقاومتی را به معنا و مفهوم کارآفرینی معرفی کردند سپس وی در مرداد سال ۱۳۹۱ مؤلفه‌ها و الزام‌های

اقتصاد مقاومتی را براساس رونق تولید و اشتغال، رشد اقتصادی و رفاه، مصرف متعادل و پرهیز از اسراف و تبذیر، استفاده از تولیدهای داخلی، مردمی کردن اقتصاد، کاهش وابستگی به نفت، فشار اقتصادی دشمن بر کشور، پافشاری بر اقتصاد دانش بنیان، تبیین کردند. همچنین وی اقتصاد مقاومتی را داشتن اقتصادی رو به رشد با آسیب پذیری کمتر در برابر ترفندهای دشمن معنا و معرفی فرموده و مواردی مانند: حمایت از بخش خصوصی، حمایت از تولید ملی و بخش درونزای اقتصاد، رسیدگی به اقتصاد دانش بنیان، فعال کردن واحدهای کوچک و متوسط اقتصادی، استفاده از تمام ظرفیت های دولتی و مردمی را به عنوان ارکان اقتصاد مقاومتی معرفی کردند.

مقام معظم رهبری در آغاز سال ۱۳۹۲، هدف از مطرح کردن اقتصاد مقاومتی را استحکام بخشیدن به کشور و غیرقابل نفوذ ساختن آن در برابر دشمن، مقاوم در ساخت درونی خود و متلاطم نشدن با تغییرهای گوناگون در این گوشه و آن گوشه دنیا دانستند. همچنین انتخاب سیاست های اقتصاد مقاومتی به عنوان سیاست های اقتصاد را به عنوان یکی از الزام های اقتصاد مقاومتی مطرح فرمودند. در شهریور سال ۱۳۹۲ نیز بر مقاوم بودن در برابر بحران ها و جزرومدهای بین المللی به عنوان محور اقتصاد مقاومتی افشاری فرمودند. در ادامه روند پیش گفته، در اواخر بهمن سال ۱۳۹۲ نیز به صورت جامع و دقیق، سیاست های کلان بیست و چهار گانه اقتصاد مقاومتی را ابلاغ فرمودند.

وجه اشتراک اقتصاد مقاومتی به مفهوم «مقاوم سازی اقتصاد ملی در برابر تغییرها، مخاطره ها و تهدیدهای داخلی و خارجی بر سر راه پیشرفت» با متون علمی رایج در حوزه اقتصاد، همان افزایش تاب آوری و کاهش آسیب پذیری است. تاب آوری و آسیب پذیری مفهومی نوینی هستند که به معنای توانایی رویارویی با شوک ها و انعطاف پذیری مطرح است و در پی مخاطره هایی است که بسیاری از کشورها را مورد تهدید قرار داده و آن ها را از راه رشد خود منحرف کرده است (غیاثوند و عبدالشاه، ۱۳۹۴).

رابطه مشخص و واضحی بین تاب آوری و آسیب پذیری وجود دارد. آسیب پذیری با در معرض شوک های خارجی قرار گرفتن همراه است و تاب آوری با سیاست هایی که کشورها را قادر می سازد در برابر آثار منفی حاصل از شوک های خارجی، تاب آور باشند یا آسیب ها را کمینه کنند. نکته مهم در این مبحث این است که نمی توان بروز خواص بد اقتصادی در

جوامع را فقط ناشی از آسیب‌پذیری دانست بلکه افزون بر آسیب‌پذیری، تاب‌آوری نیز بسیار مهم است. ممکن است کشورهایی به لحاظ آسیب‌پذیری، مرتبه بالایی داشته باشند، اما به علت اتخاذ سیاست‌های تاب‌آوری بسیار مطلوب، به خواص مطلوب اقتصادی دست پیدا کنند. در حقیقت نتیجه‌های مطلوب یا نامطلوب اقتصادی، بستگی به تعامل میان آسیب‌پذیری و تاب‌آوری دارد. ممکن است کشوری بسیار آسیب‌پذیر باشد اما درآمد سرانه بالا و بی‌ثباتی درآمندی کمی داشته باشد.

نقد و بررسی تعابیر گوناگون از اقتصاد مقاومتی روشن ساخت که اقتصاد مقاومتی یک راهبرد اقتصادی برای مقاوم‌سازی به معنای فعالانه آن است. در این تعبیر، منظور از اقتصاد مقاومتی فقط مقاوم‌سازی نقاط آسیب‌پذیر اقتصادی و با پافشاری بر جنگ اقتصادی یا رویارویی با تهدیدهای خارجی نیست. اقتصاد مقاومتی به این معنا، دو جنبه دارد: الف) کاهش آسیب‌پذیری؛ ب) افزایش تاب‌آوری.

برنامه‌ریزی در جهت کاهش آسیب‌پذیری که افزون بر نقش اصیل خود با تأثیر بر تاب‌آوری و افزایش آن شکل فعالانه‌تری به خود می‌گیرد و نیز کوشش برای افزایش تاب‌آوری اقتصاد کشور می‌تواند به اقتصادی مقاوم در کشور بینجامد. نمونه بارز برنامه‌ریزی برای کاهش آسیب‌پذیری می‌تواند در سیاست‌گذاری‌های ناظر بر کاهش وابستگی بودجه عمومی و مخارج دولت به درآمدهای نفتی تبلور یابد. تاب‌آوری به‌عنوان جنبه دیگر اقتصاد مقاومتی به‌صورت قابلیت‌های اقتصاد در شناسایی، پدیدساختن ظرفیت‌های بهره‌برداری و خلق راهبردهای بهره‌برداری متبلور می‌شود. در حقیقت، تاب‌آوری قابلیت نظام اقتصادی در رویارویی با اختلال‌ها و تغییرهای منفی است؛ به‌گونه‌ای که؛ اولاً، بتواند آن‌ها را پیش‌بینی کند؛ ثانیاً، ظرفیت لازم برای استفاده از جنبه‌های مثبت آن‌ها را داشته باشد و در صورت نداشتن پدید آورد؛ ثالثاً، راهبردهایی خلق کند که بتواند حداکثر بهره‌مندی از تغییرها را ببرد. با چنین قابلیت، نظام اقتصادی نظامی تاب‌آور خواهد بود و خواهد توانست در صورت رویارویی با شوک‌های منفی، به راحتی از عهده حل تحمل برآید.

همان‌گونه که اشاره شد، لازم نیست اقتصادی که تاب‌آور است بتواند به‌طور دقیق کارکردهای پیشین خود و به‌ویژه مشابه آنچه را پیش از آن انجام می‌داده است، انجام دهد. ممکن است بر اثر تغییرهای پدیدآمده، نظام کارکردهای جدیدی برای خود پدید آورده، از

این رهگذر، کارآمدی بالاتری نیز کسب کند. آنچه مهم است اینکه اقتصاد تاب‌آور توان مدیریت تغییرهای مثبت و منفی را دارد و می‌تواند از آن‌ها در جهت اهداف خود بهره‌برداری کند. از این رو می‌توان اقتصاد مقاومتی را به صورت راهبردی تعریف کرد که در پی کاهش آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری است. به عبارت دیگر، نتیجه اقتصاد مقاومتی یک نظام اقتصادی است که افزون بر آسیب‌پذیری پایین - به‌ویژه آسیب‌پذیری ناشی از سیاست‌گذاری - قابلیت جذب، مدیریت و بهره‌برداری از شوک‌های مثبت و منفی پدیدآمده بر اثر تحولات را دارد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در دنیای متلاطم و نااطمینان امروز، نظام‌های اقتصادی و اجتماعی با مخاطره‌های گوناگونی روبه‌رو هستند که قابلیت پیش‌بینی پایین دارند و دانش بشر درباره آثار و پیامدهای آن‌ها اندک است. بهترین راه رویارویی با این مخاطره‌ها به‌کارگیری رویکرد اقتصاد مقاومتی است. در این نظام، اقتصادی مقاوم است که بتواند مخاطره‌های موقت و دائم را جذب کرده و خود را با شرایط به سرعت در حال تغییر انطباق دهد بدون اینکه کارکرد خود را از دست بدهد. در حقیقت وجه اشتراک اقتصاد مقاومتی به مفهوم مقاوم‌سازی اقتصاد ملی در برابر تغییرها، مخاطره‌ها و تهدیدهای داخلی و خارجی بر سر راه پیشرفت و دستیابی به هدف‌های اقتصادی است.

در جریان این تطور مفهومی، اظهارنظرهای گوناگونی درباره مفهوم اقتصاد مقاومتی در محافل علمی و دانشگاهی و نیز نشست‌های علمی، اجتماعی و سیاسی صورت گرفت. حاصل تحقیق پیش‌رو آن است که اقتصاد مقاومتی، راهبردی اقتصادی است که؛ اولاً، به معنای مقاومت اقتصادی، اقتصاد بسته و درون‌گرا و اقتصاد ریاضتی نیست؛ ثانیاً، راهبردی مقطعی و کوتاه‌مدت نیست بلکه راهبردی کلان و بلندمدت می‌باشد که قرار است اقتصاد کشور بر آن تکیه کند؛ ثالثاً، این راهبرد مقاوم‌سازی به معنای انفعالی و کوتاه‌مدت اقتصاد نیز نیست. این راهبرد زمانی مترادف مقاوم‌سازی اقتصادی است که مقاوم‌سازی اقتصادی از مفهوم انفعالی خود فراتر رفته و بُعدهای دیگری شامل: اصلاحات اقتصادی، جذب شوک‌های خارجی، استفاده از ظرفیت و توان داخلی کشور و تعامل‌های بین‌المللی و دیگر مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی ابلاغی مقام معظم رهبری را نیز در برگیرد؛ برای مثال، کشوری که ظرفیت

و توان داخلی خود را به کار گرفته و به صورت درون‌زا توسعه خود را تعریف کرده است و همواره در تعامل با دنیا و دیگر کشورها در پی استفاده از ظرفیت‌های آنهاست، مقاوم‌تر از کشوری می‌باشد که بدون عنایت به ظرفیت‌های داخلی و تعامل‌های بین‌المللی، به فکر توسعه و مقاوم‌سازی است. پرداختن به مقاوم‌سازی اقتصادی فقط با رویکرد انفعالی با روح سیاست‌های اقتصاد مقاومتی منافات دارد اما اگر مقاوم‌سازی اقتصادی به صورت فعال در نظر گرفته شود می‌تواند تعبیر مناسب‌تری از اقتصاد مقاومتی باشد. با چنین تعبیری از اقتصاد مقاومتی، این مفهوم شامل دو جنبه کاهش آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری است.

در پایان باید به این نکته توجه شود که اقتصاد مقاومتی هدف نیست بلکه لازم است به‌عنوان یک قید در راهبرد رسیدن به رشد و توسعه اقتصاد لحاظ شود. قدر مسلم لحاظ کردن قیدهای لازم برای برخورداری از اقتصاد مقاومتی بدون هزینه نیست. تعیین حد بهینه اقتصاد مقاومتی مستلزم انجام تحلیل هزینه فایده اجتماعی است. شاید بیشترین ارزش اندیشیدن درباره اقتصاد مقاومتی را بتوان اهمیت یافتن برقراری توازن بهینه بین مواردی مانند: جهانی‌شدن و متکی به داخل بودن، مداخله دولت و آزادی اقتصادی، بنگاه‌های بزرگ و کوچک، کارایی، کاهش آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری دانست.

منابع و مأخذ

۱. نظری، حسن‌آقا؛ «رسالت دانشگاه و حوزه در راه تحقق نظریه اقتصاد مقاومتی»؛ علوم انسانی اسلامی، ویژه‌نامه اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۳.
۲. ابونوری، اسماعیل و حسن لاجوردی؛ «برآورد شاخص آسیب‌پذیری و تاب‌آوری اقتصادی به روش پارامتریکی: بررسی موردی کشورهای عضو اوپک»؛ فصلنامه نظریه‌های کاربردی اقتصاد، س ۳، ش ۳، ۱۳۹۵.
۳. ارژنگ، اردوان و مهدی دهقان، مهدی؛ «پژوهشی در مبانی اخلاقی اقتصاد مقاومتی»؛ کنگره فرهنگ و اندیشه دینی، بوشهر: مرکز راهبردی شورای فرهنگ عمومی، ۱۳۹۳.

۴. رمضانیان، الهه و ابوالفضل غیاثوند؛ ابوالفضل؛ «ارزیابی میزان تاب‌آوری اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۹۲-۱۳۷۵»؛ فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، س ۱۸، ش ۶۸، ۱۳۹۴.
۵. شعبانی، احمد و سیدرضا نخلی؛ «مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در ادبیات رایج و در بیان مقاوم معظم رهبری»؛ فصلنامه آفاق امنیت، س ۷، ش ۲۵، ۱۳۹۳.
۶. غیاثوند، ابوالفضل و فاطمه عبدالشاه؛ «مفهوم و ارزیابی تاب‌آوری اقتصاد ایران»؛ فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، س ۱۵، ش ۵۹، ۱۳۹۴.
۷. فروغی‌زاده، یاسین؛ تبیین مفهومی اقتصاد مقاومتی و شاخص‌سازی و سنجش مقاومت‌پذیری اقتصاد ایران؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده امور اقتصادی دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۳.
۸. قربی، سیدمحمدجواد؛ «رویکردی انتقادی درباره برداشت‌های رایج از اقتصاد مقاومتی در متون اقتصادی در ایران»؛ پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ویژه‌نامه اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۵.
۹. مقتدایی، علی‌رضا و عبدالله یاوران بخشایش؛ «تحلیلی بر روابط علی بین شاخص‌های سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی با رویکرد تصمیم‌گیری چند متغیره دیاتمل»؛ فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، س ۴، ویژه‌نامه اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۵.
10. Agaibi, C. E. Wilson J. P; "Trauma, PTSD, and Resilience: A Review of the literature"; **Trauma, Violence, & Abuse**, Vol 6 (3), 2005.
11. Angeon, V., and Bates, S; "Resilience and Resilience Indexes: A Sustainable Approach and"; **World Development**, 72, 2015.

12. Atkins, J & C. Easter & S. Mazzi; **A Study on the Vulnerability of Development and Island States: A Composite Index**; London: Commonwealth Secretariat, 1998.
13. Bates, S., Angeon, V., and Ainouche, A; “eee Pegggn ff Vulnerability and Resilience: A Methodological Proposal in ee eemntt cc iiiii is by ggggg ggahh eee ory”; **Economic Modelling**, 42, 2014.
14. Briguglio, L; “cc iiiii i eeee eelll ty add Relllccce: Ccccess add ee auuee””; In Briguglio, L. and Kisanga, E.J. (eds); **Vulnerability and Resilience of Small States**; Common wealth Secretariat and the University of Malta, 2004”
15. Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N. and Vella, S; “cc iiiii i eeee eelll ty add Relllccce: Ccccess add ee aeeeme””; **Research Paper**, No. 2008/55, UNU-WIDER, 2008.
16. Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N. and Vella, S; “Ccccezzzzzzzz add ee annnn cc iiiii i Relllccce”; In Briguglio, L., Cordina, G., and Kisanga E.J. (eds); **Building the Economic Resilience of Small States**, Malta: Islands and Small States Institute and London: Commonwealth Secretariat, 2006.
17. Briguglio, L. Galea, W; “aaaa iigg add Aggnnnnm ee Economic Vulneralll ty”; **occasional reports on islands and small states**, 2003.
18. Boorman, J., Fajgenbaum, J., Ferhani, H., Bhaskaran, M., Arnold, D., & Kohli, H. A; “eee Ceaaaaaa Relllccce Ieeex: ee annnn Ceeeeee Relllccce oo Sccc””; **Global Journal of Emerging Market Economies**, 5 (2), 2013.

19. Oxford Metrica; **FM Global Resilience Index**; 2014.
20. Paton, D., & Johnston, D; **Disasters and Communities: Vulnerability, Resilience, and Preparedness**; Disaster Prevention and Management, 10, 2001.
21. Rose, A; “Economic Resilience to Disasters”; **Prevention and Management: An International Journal**, 13 (4), 2004.
22. United Nations and Asian Development Bank; “Human Resources and Resilience, Environmental Sustainability in Asia and the Pacific”; [Report], 2012.
23. United Nations; “Human Development Report 2014: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerability and Building Resilience”; **Published for the United Nations Development Programme**, 2014.
24. USAID; **A Framework for Analyzing Resilience in Fragile and Conflict-Affected Situations**; 2013.